

20. Сучасна українська літературна мова: У 5-ти кн. / За заг. ред. І.К. Білодіда – К.: Наук. думка, 1972. – Кн. 3: Синтаксис. – 515 с.
 21. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українсько-литовської доби XV-XVI в. – Прага: Держ. друкарня в Празі, 1929. – 83 с.
 22. Macárek J. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2 pol. 14. a 1. pol. 15. století // Slovanské historické studie. III. – Praha, 1960. – S. 127-184.

М. – Русанівський В.М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство. – 1974. – №6. – С.30-40.

П. – Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показчики М.М. Пешак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.

Р. – Розов В. Українські грамоти. XIV в. і перша половина XV в. – К.: Друкарня УАН, 1928. – Т. 1. – 176, 75, IX

Рус. – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 162 с.

The article deals with the semantic and structural peculiarities of temporal clauses in documents XIV-XV centuries; functioning of subordinate conjunctions and correlative words.

Key words: complex sentence, temporal clause, subordinating conjunctions, correlative words.

У. Ю. Шатрукова

ФУНКЦІЇ СЛОВОФОРМ ОРУДНОГО ВІДМІНКА З ЛОГІЧНИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ

Стаття присвячена з'ясуванню функцій іменникових форм орудного відмінка з логічними прийменниками, які є для них вторинними, та характеристикі їх як засобів вираження в структурі речення денотативної ситуації, представленої у причинових, цільових, умовних та інших логічних зв'язках.

Ключові слова: прийменниково-відмінкова форма, логічні прийменники, денотативна ситуація, другорядна предикація, синтаксична деривація.

Мета дослідження полягає у виявленні діапазону функцій логічних прийменників у їхньому зв'язку зі словоформами орудного відмінка.

Проблема статусу прийменників в українському мовознавстві належить до найбільш суперечливих. У морфологічній концепції розгляду службових лексико-граматичних класів слів відомі три підходи до визначення граматичної природи прийменників: 1) традиційний, за яким вони розглядаються як службові слова, які не мають самостійного лексичного значення і є засобом вираження граматичного зв'язку субстантива з іншими словами у словосполученні і реченні (А.С.Колодяжний, О.С.Мельничук, І.М.Уздиган та ін.); 2) як слова, що мають лексичне значення високого ступеня узагальнення (І.К.Кучеренко [5]) і 3) як аналітичні слова-морфеми, тісно пов'язані із синтетичними релятивними морфемами, передусім з відмінковими закінченнями (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська [3]).

У нашому дослідженні з опорою на традиційний погляд урховано положення про те, що граматичні значення відмінків субстантива на парадигматичному рівні представлені системою семи відмінкових форм як можливих застосувань у мовленні за правилами граматики української мови [6]. У лінійному розгортанні мовлення граматичні значення відмінкових форм постають як синтаксичні значення тієї чи тієї форми, що заповнюють відповідні синтаксичні позиції. Так, М.Ф.Алефіренко зазначає: “Диференційні ознаки, що визначають входження певної одиниці у відповідний клас, здатні акцентуватися в процесі лінійної взаємодії її з іншими одиницями синтагми” [1, с.125]. У синтагматичному плані, на його думку, варто говорити про специфіку граматичного значення слова: якщо „лексична номінація ґрунтується тільки на співвідносності лексеми з денотатом і не виходить за межі іменування, то ГЗ [граматичне значення] здатне нести й інформацію про денотат як елемент певної ситуації” [1, с.115]. У цьому зв'язку вважаємо, що прийменникову конструкцію можна розглядати як синтаксичний засіб вираження фрагмента денотативної ситуації у структурі речення або як морфологічний засіб творення аналітичної форми субстантива для вираження відповідного семантико-синтаксичного відношення.

Лексичні і граматичні значення слів взаємодіють між собою, становлячи “внутрішню конструктивну єдність” [2, с.18]. За словами М.Ф.Алефіренка, лексичний матеріал, який заповнює структури словоформ і моделей речення, впливає на граматичні значення. Зокрема, значення всіх відмінків лексично залежні. Це знаходить вияв в обмеженні уживання відмінкових форм певною групою (кількома групами) імен. На граматичне значення відмінкової форми впливає валентність дієслівного предиката або інший чинник (зовнішній). Загалом щодо морфологічних категорій лексична семантика перебуває в становищі залежності, підпорядкування. Щодо синтаксичного значення, то семантика синтаксичної моделі багато в чому залежить від значень заповнюваних її словоформ [1, с.225].

Логічні прийменники виражають семантико-синтаксичні відношення, які з погляду комунікативно-морфологічних засобів є периферійними, а на конструктивно-синтаксичному рівні речення їхні функції є вторинними.

Релятивна структура, яка породжує речення, відображає будову денотативної ситуації, кожен компонент якої співвіднесений з елементами позначуваних фрагментів дійсності. Речення як синтаксична одиниця мови узагальнено відображає певний тип моделі (схеми), логему (за П.В.Чесноковим), або типову ситуацію. Наявна в реальній дійсності типова ситуація у думці є денотатом синтаксичного значення речення. У конкретному реченні-висловленні, побудованому за певною типовою схемою, важливу роль відіграють також поширювачі структурної схеми, що виражають семантику поняттєвих категорій каузативності, зумовленості, допусту, квантитативності та ін.

Логічні зв'язки між подіями, явищами здатні виражати прислівники, прийменниково-відмінкові форми іменників, дієприслівники (дієприслівникові звороти), фразеологізми тощо. З-поміж таких засобів прийменниково-відмінкові звороти виділяються значною розгалуженістю синтаксичних функцій.

Логічні прийменники, що поєднуються з відмінковою формою орудного відмінка іменників – *за, з, під, у зв'язку з, згідно з, поза*. Вони здатні виражати переважно відношення причини і мети та меншою мірою – умови, допусту, ступеня вияву дії, процесу, стану.

Причинові відношення представляють каузальні зв'язки між подіями, явищами у семантичній структурі речення, які взаємодіють між собою на шкалі “причина і наслідок”.

У філософському потрактуванні категорія причини (causa) – це явище, яке безпосередньо обумовлює, породжує інше “явище – наслідок” [1, с.601]. Оскільки ж причина є фундаментальною ознакою дійсності, як і простір та час, то вона є визначальним елементом встановлення взаємозв'язку між тим, що вже існує, і тим, що породжується, тільки-но з'являється [1, с. 602]. За словами М.І.Степаненка, складність аналізу причинно-наслідкових відношень у реченнях валентної структури S + P (Vf) +Adv caus з екстралінгввальним значенням “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + причина реалізації процесуальної ознаки” полягає в тому, що в об'єктивній дійсності існують різноманітні конкретні форми взаємозв'язків і взаємообумовленості, а також різноплановість причинових відношень: динамічних і статичних, системних і несистемних, об'єктивних і суб'єктивних та ін. [7, с.156].

Різні відтінки інваріантного значення відношень причини-наслідку передають лексичні, фразеологічні і синтаксичні одиниці мови. Так, прийменникові форми орудного передають у конструктивній моделі речень S + P (Vf) +Adv (Prep + N5) caus такі відтінки значення причини:

1. Словоформа з прийменником *під* дає вказівку на джерело появи (утворення) явища, події. Маркером відношення причини є прийменник, поєднаний з іменником, що передає згорнуту каузативну ситуацію, яка спричинила назване явище. Наприклад: *Отак, під чужими дулами, її сивина моя виспіла* (М.Стельмах); *Її жовта хустина запалала під сонцем* (В.Шевчук); *Під вінцем Марія бліда, як панночка* (У.Самчук); *Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей* (М.Коцюбинський); *Дві учениці...тепер під натиском товаришок повинні були знову записатися до хору* (І.Вільде).

Іменник своєю семантикою передає значення зумовленості позитивного або негативного вияву однієї події на іншу. Значення джерела зміни стану особи чи природного явища здебільшого передають абстрактні іменники. Пор.: *Жінка непритомніла під пекучим сонцем (від спеки)*; *Дівчина знітилася під проникливим поглядом чужинця*; *Лід тріщав під вагою натовпу*; *Під натиском озброєного ворога полк змушений був відступати*.

2. Словоформа орудного з прийменником *за* виражає значення причини як перешкоди щодо позитивного результату події, явища, зміни стану. Наприклад: *Вони постішали..., бо турбувались, що за роботою не встигнуть попоїсти* (О.Гончар); *Отак чоловік керував цілими ділянками роботи і за клопотами навіть не помітив, як осліп на одне око* (П.Загребельний); *За балачкою незчулися, як і день минув* (Гр.Тютюнник); *За роботою ми забули і про себе, і про їжу* (Гр.Тютюнник); *За сльозами ледве-ледве вимовляє...* (Т.Шевченко); *Та й не чутно було слів за гримінням моторів* (П.Загребельний).

Прийменниково-відмінкова форма виражає відношення причини перешкоди не тільки номінативно лексемами зі значенням узагальнених дій, процесів (*за балачкою, за роботою, за гримінням моторів*), а й уведенням її у структуру заперечного речення або двоскладного чи узагальнено-особового односкладного речення із семантикою оцінки, поради тощо. Пор., наприклад: *І був на ньому найкращий, ніколи й разу не надіваний за щоденною роботою та мовчазним сподіванням смерті, костюм* (Гр.Тютюнник); *За сльозами, за гіркими, і світа не бачить* (Т.Шевченко); *Так за клопотами забулася журба* (Гр.Тютюнник); *За цими несуттєвими розбалакуваннями автор забув головного героя* (П.Загребельний); *За щоденними клопотами і роботою Докія не помітила, як Дмитро з на півпарубка парубком став* (М.Стельмах); *За дурною головою та її ногам горе* (Нар. тв.).

У стверджувальному реченні причинові відношення додатково маркують прикметникові (атрибутивні) поширювачі та словотворчі афікси з негативним оцінним значенням (*за несуттєвими розбалакуваннями, за дурною головою*). Загалом важливу роль відіграють не тільки атрибутивні поширювачі імені, а й частки, темпоральні детермінанти, якщо семантика дієслів вимагає з'ясування причини явища, події (*ні разу не надіваний* (з якої причини?), *забулося щось, забув* (чому?), *не бачить* (що є перешкодою?).

Словоформа орудного з прийменником *за* може виражати також відтінок „зумовленість усталеним порядком у чомусь” (*за звичкою, за протоколом, за настановою, за наказом* та ін.), наприклад: *Самусь за звичкою приїхав трактором* (П.Загребельний); *Всі оті троячки й п'ятірки, що він мав на глум, переслав мамі Сашиці за рішенням суду* (П.Загребельний), або, навпаки, експлікувати причину можливості/неможливості виконання чогось: *Тримали у в'язьбі, допитували, але через два місяці прийшлося відпустити за браком безпосередніх доказів* (У. Самчук); – *За розпорядженням Оксена можу видати для твоїх хлопців чого хочеш з істівного* (Г.Тютюнник).

Словоформа орудного з прийменником *за* може виражати ускладнені причинові відношення зумовленості. Наприклад, конструкція: *Умру, серце мамо, за сотником Іваном. – Не вмреш, будеш панувати* (Т.Шавченко) утворена шляхом згортання підрядної частини складнопідрядного речення з умовними відношеннями (*Умру, якщо вийду заміж за сотника Івана*), але імпліцитно тут виражена причина: *Умру, бо не люблю сотника Івана і не хочу їти за нього заміж*. Пор. ще: *За п'яницею світ занапастила*; *За паном і ти будеш панею. За самою водою та булочкою довго не проживеш* (за якої умови? чому?).

3. Словоформи орудного з прийменниками *з, у* зв'язку з виражають значення причини або певної підстави для результату дії. Наприклад: *Серед приятелів Гулак з його організаційним досвідом відігравав ролю кристалізатора, що допомогло братчикам при згуртуванні* (“Слово і час”, 1/91, с.28); *З такою армією війна проти значно могутнішої Радянської Росії була наперед пророкована на програти* (“Слово і час”, 2/91, с.65); *У зв'язку зі службовим переведенням Г.Квітки, сім'я переїхала...* (“Слово і час”, 2/91, с.15). Подібне значення виражає словоформа орудного з прийменником згідно з: *Згідно з цією постановою я вийшов на Україну* (“Слово і час”, 2/91, с.66); – *Слав згідно з уставом – сім годин* (Д.Ткач).

Прийменниково-відмінкова форма орудного відмінка здатна виражати цільові семантико-синтаксичні відношення.

Значення власне мети виражає форма орудного з прийменником *з* та (рідко) з прийменником *за*. Цільова синтаксема виражає другорядну предикацію внаслідок згортання підрядної частини складнопідрядного речення мети в

обставинну синтаксему. Наприклад: *Підпалив, а тепер з допомогою лізе* (У.Самчук); *Підпалив, а тепер робить спробу, щоб допомогти*. – *Та хіба я за податком?* – *роззубився Юхим* (М.Стельмах); *Хіба я прийшов, щоб дізнатися про податок?*

Конструкції S + P(Vf) + *прер* (з) + N5 переважає в книжних стилях мови, зокрема – у діловому. Іменник у формі орудного відмінка (переважно віддієслівний (з *проханням, із побажанням, з порадою, з подякою* та ін.) приєднує форму інфінітива, а отже, значення мети в таких конструкціях виражено ускладненням основного предиката значенням другорядної предикації, презентованої однією або двома формами залежного інфінітива. Наприклад: *У листопаді 1847 року він [Шевченко] звертається до коменданта з проханням дозволити перекладати з грецької твору Евріпіда, зрозуміло російською мовою* (“Слово і час”, 1/91, с.34).

Синонімічна конструкція із похідним прийменником *з метою* заступає сполучник мети *щоб*, трансформуючи підрядну частину речення у предикативну синтагму. Наприклад: *Він залучив новітні структурні методи... з метою прояснити акцентуаційні закономірності Шевченкового вірчування* (“Слово і час”, 7/91, с.57).

Структура речення з відношеннями мети S + P (Vf) + Adv inten виражає дію суб'єкта як бажану, заплановану, прогнозовану суб'єктом. Семантичний суб'єкт – діяч – особа ставить певну мету. Наприклад: *На той останній страшний суд мерці за правдою встають* (Т.Шевченко).

Значення мети передають іменниково-відмінкові звороти: *Комісія... готує звернення з роз'ясненням* (звернення, яке за метою?). *Все чесно, ніяких переховувань, ніякого роздавання дефіцитної книжки по знайомству, з цілями підлабузницькими, з намірами нечесними* (П.Загребельний).

Можливе також уживання прийменниково-відмінкових форм орудного з прийменниками *з, за, поза* на вираження семантико-синтаксичних відношень умови, допусту та міри. Наприклад: *З такою філософією можна й до монархії дійти* (“Слово і час”, 7/91, с.66); *Я не звик, щоб мов, хай навіть копійчане, пропадало, бо за копійкою карбованця попустиш!* (М.Стельмах); *Але поза вашою волею це результат непередбачених фатальних протиріч* (І.Багрянний); *Приніс повну кепку з горою* (Гр.Гютюнник).

Функція вираження умовних відношень для орудного прийменникового лежить у площині крайньої периферії, загалом ця словоформа є синонімічною до форм родового (за умови чого?): *за умови такої філософії, за умови погодження* та ін.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити висновок про своєрідність семантико-синтаксичних відношень, експлікованих словоформами орудного з логічними прийменниками. Периферійні значення прийменниково-відмінкових форм орудного різняться сферами вживання: з прийменниками *за, під* функціонують переважно в розмовному мовленні, інші – переважно у книжних. Загалом спостерігається деяка вибірковість у продуктивності прийменникових словоформ орудного у синонімічних засобах української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. Монография. – М.: Гнозис, 2005. – 326с.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М. – Л.: Учпедгиз, 1947. – 784с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови [За ред. Івана Вихованця]. – К.: Пульсари, 2004. – 398с.
4. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 191с.
5. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – №3. – С. 12-23.
6. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. Навч. посібник. – К.: Київ пед. ін-т, 1978. – 107с.
7. Степаненко М.І. Валентність каузального поширювача і її зв'язок із семантичною і формально-граматичною структурою речення // Микола Іванович Степаненко. Історія, Граматика, Поетика українського слова. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 164-175.

This article is devoted to define functions of substantive forms of the instrumental case with logical prepositions which are secondary for them and their characteristics as a means of expression in sentence's structure of the appointed situation, represented in reasons, purposes, conditional and other logical ties.

Key words: preposition-case forms, logical prepositions, appointed situation, secondary predication, syntactical derivation.

Н. В. Шульжук

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ У ДІАЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ

У статті здійснено дослідження особливостей комунікативної організації складного речення у діалогічному мовленні. Відзначено, що переважна більшість реплік діалогу функціонально двопланова, часто наявна невідповідність між комунікативною та формально-синтаксичною організацією складного речення-репліки.

Ключові слова: діалогічна єдність, комунікативний аспект, тема, рема, формально-синтаксичний аспект.

Теорія сучасного синтаксису багатоаспектна і у відносно кінцевому вигляді не представлена для мовної практики. Але головні постулати цієї теорії визначені. Речення може бути проаналізоване у різних аспектах. Для сучасного синтаксису актуальним є розгляд речення як одиниці, що поряд з формальною будовою має певну семантичну структуру і комунікативну організацію. Ідея про складну, багатоаспектну будову речення, висловлена Ф.Данешем, була активно розвинута у працях Н.Д.Арутюнової, В.А.Белошапкової, І.І.Ковтунової, І.Р.Вихованця.

Повнокровна реалізація усіх аспектів дослідження речення можлива на матеріалі діалогічного мовлення, що є основною формою розмовного функціонально-стилістичного різновиду загальнонародної мови. У сфері мовлення